

Prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz
Wydział Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania
Wojskowej Akademii Technicznej

Warszawa, 10.08.2024 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej magistra Jana Nikołajuka
pt. 10. Armia sowiecka na Białostocczyźnie (wrzesień 1939 – lipiec 1941),
przygotowanej pod kierunkiem doktora habilitowanego Jana Snopko,
profesora Uniwersytetu w Białymstoku

Problematyka genezy, przebiegu i skutków agresji Związku Radzieckiego na Rzeczpospolitą Polską oraz okupacji jej wschodnich województw w latach 1939 – 1941 przez Związek Radziecki od cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem historyków polskich. Należy też podkreślić, że w Polsce z powodu ograniczeń naukowych – utrudnionego dostępu do części źródeł, głównie zagranicznych oraz nienaukowych – cenzury wydawniczej do przełomu politycznego 1989 r. dominowały badania agresji Niemiec na Polskę i przebiegu okupacji niemieckiej. Natomiast od 1990 r. uwaga historyków polskich koncentruje się na tematyce kresowej: agresji ZSRR na Rzeczpospolitą Polską i okupacji jej województw wschodnich w latach 1939 – 1941. Jednak, mimo systematycznych badań, prowadzonych przez polskich historyków od 35 lat, nadal pozostają tematy, które nie doczekały się pełnego opracowania naukowego. Zaliczam do nich także naukowe opracowania dziejów związków operacyjnych Armii Czerwonej, uczestniczących w agresji na Polskę w 1939 r., ich udziału i zadań w okupacji Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939 – 1941 oraz działań w początkowym okresie agresji Niemiec na ZSRR do opanowania przez Wehrmacht obszarów do granicy wschodniej RP, wyznaczonej 18 marca 1921 r. Traktatem Ryskim.

Magister Jan Nikołajuk jest uczniem doktora habilitowanego Jana Snopko, profesora Uniwersytetu w Białymstoku – cenionego specjalisty w zakresie historii najnowszej Polski, w tym dziejów jej Kresów Północno-Wschodnich. Doktorant okazał się dobrze przygotowany do realizacji pracy naukowej – przeprowadził obszerne i wartościowe badania. Należy też podkreślić, że wcześniejsza, systematyczna aktywność naukowa magistra Nikołajuka przyniosła

pozytywny efekt w postaci 22 wartościowych publikacji, głównie artykułów, dotyczących podjętego tematu. Zostały one zamieszczone w bibliografii recenzowanej dysertacji.

W celu zgromadzenia niezbędnych dokumentów aktowych Autor rozprawy przeprowadził obszerne kwerendy archiwalne w siedmiu instytucjach, w tym w dwóch polskich: w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego¹ – wykorzystał dwa zespoły z Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej oraz w Archiwum Akt Nowych, w którym przebadał mikrofilmy aleksandryjskie: zespoły akt Niemieckich Dowództw Armii (Dowództwo 4. Armii) oraz Niemieckich Dowództw Korpusów Armijnych (VII KA i IX Korpusu Armijnego). W znacznie większym stopniu Doktorant przebadał zasoby w trzech archiwach zagranicznych: National Archives Microfilm Publikation USA (trzy zespoły) oraz dwóch rosyjskich: Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku (dziewięć zespołów) i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (dziewięć zespołów). Mniejszy zakres (po jednym przebadanym zespole akt) miały poszukiwania przez Doktoranta źródeł w dwóch archiwach białoruskich: Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego i w Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego. W sumie bardzo wysoko oceniam zakres kwerend archiwalnych, przeprowadzonych przez Autora rozprawy w wymienionych instytucjach, umożliwiły one pełną realizację złożonego planu badań oraz jednoznacznie pozytywnie świadczą o umiejętnościach magistra Nikolajuka w zakresie pozyskiwania źródeł, ich selekcji oraz wprowadzania do obiegu naukowego.

Obok zasobów archiwalnych Doktorant wykorzystał również: źródła drukowane, głównie zbiory dokumentów (łącznie 26, głównie rosyjskich i dziewięć polskich); 23 opublikowane pamiętniki, dzienniki, relacje i wspomnienia; 218 opracowań zwartych i artykułów z czasopism, w tym również, co już podnoszono, własnego autorstwa oraz 22 strony internetowe. Oceniam, że magister Nikolajuk pozyskał przydatną i wartościową literaturę przedmiotu, polską oraz obcą, dotyczącą podjętego problemu badawczego.

Konstrukcja recenzowanej rozprawy charakteryzuje się chronologiczno-problemowym ujęciem treści, co oceniam jako w pełni odpowiadające potrzebom przeprowadzonych badań. Bardzo obszerna dysertacja (535 s.) składa się ze wstępu, czterech rozdziałów o zróżnicowanej objętości, zakończenia, aneksów, bibliografii, podzielonej na działy, wykazu skrótów, spisu tabel, spisu map oraz streszczenia w języku angielskim.

¹ Centralne Archiwum Wojskowe od 2016 r. wchodzi w skład Wojskowego Biura Historycznego.

U

Wstęp zawiera wszystkie elementy, wymagane w pracach kwalifikacyjnych, w tym m.in. obszerne uzasadnienie wyboru tematu, kompetentnie opracowany stan badań, cel pracy, pytania badawcze, charakterystykę wykorzystanych przez Autora źródeł i opracowań oraz konstrukcji rozprawy. Jej pierwszy rozdział pt. *Przygotowania Armii Czerwonej do wojny* tworzą trzy podrozdziały. Pierwszy ukazuje przygotowania wojenne Armii Czerwonej, w tym jej modernizację i rozbudowę, następnie podrozdział drugi pakt Ribbentrop – Mołotow i jego skutki dla bezpieczeństwa Polski i Europy Środkowo-Wschodniej oraz podrozdział trzeci (najobszerniejszy) sformowanie w Moskiewskim Okręgu Wojskowym 10. Armii i jej udział w agresji Związku Radzieckiego na Polskę we wrześniu i październiku 1939 r.

W ocenianym rozdziale zabrakło m.in. analizy potencjału Wojska Polskiego w Polsce północno-wschodniej w 1939 r., przebiegu mobilizacji WP i postaw mieszkańców województwa białostockiego wobec groźby wybuchu wojny, a następnie wojny oraz oceny możliwości stawienia oporu przez WP sowieckiej agresji. Cennym wzbogaceniem treści rozdziału mogłaby być mapa województwa białostockiego z zaznaczonymi najważniejszymi obiektami militarnymi oraz siecią dróg kołowych i kolejowych oraz mapa obrazująca jego skomplikowaną strukturę narodową. Słabością rozdziału jest też brak map, ukazujących działania 10 Armii we wrześniu i na początku października 1939 r. Stwierdzam też, że w niektórych przypadkach Autor używa mało precyzyjnych określeń, m.in. bardzo często pisze o wyposażeniu, a powinno być o uzbrojeniu. Przykładem jest zdanie: „Na wyposażeniu jednostek zmechanizowanych będzie 4950 czołgów” (s. 35). Słabością tej części rozprawy jest też brak podsumowań podrozdziałów i rozdziału.

Rozdział drugi pt. *Rozbudowa 10. Armii w latach 1940 - 1941* w mojej ocenie stanowi szczegółowe (s. 151–237) i wartościowe merytorycznie wprowadzenie do zasadniczych rozważań Autora dysertacji w dalszej jej części. W pierwszym podrozdziale Doktorant ukazał powiększenie liczby związków taktycznych piechoty i kawalerii 10 Armii, w drugim formowanie jej dwóch korpusów zmechanizowanych (6 i 13 Korpus Zmechanizowany), w trzecim wsparcie lotnicze 10 Armii w postaci 9. Mieszanej Dywizji Lotniczej, 66 Brygady Lotnictwa Myśliwskiego i samodzielnych eskadr lotniczych oraz budowę rejonów umocnionych, potencjał wojsk fortecznych i rozbudowę artylerii (podrozdział czwarty), a w podrozdziale piątym scharakteryzował warunki zakwaterowania oraz obiekty służące szkoleniu żołnierzy 10. Armii.

Wykład w tej części dysertacji jest interesujący, Doktorant krytycznie wykorzystał mało znane dokumenty aktowe 10 Armii oraz ustalenia innych badaczy (polskich i zagranicznych), zaczerpnięte z przydatnych opracowań naukowych. Pozytywnie oceniam, że część informacji szczegółowych Autor zawarł w tabelach oraz że przygotował mapę dyslokacji lotnictwa 10.

W

Armii 22 czerwca 1941 r. Natomiast należy żałować, iż Doktorant nie zadbał o zamieszczenie w ocenianym rozdziale schematów organizacyjnych 10. Armii, jej korpusów i dywizji, map dyslokacji i rozmieszczenia budowanych w województwie białostockim rejonów umocnionych oraz nie opracował wniosków, wynikających z analizy wykorzystanych źródeł i opracowań naukowych w postaci podsumowań podrozdziałów i rozdziału. Do polemiki skłania mała precyzja Autora w zakresie analizy struktury pododdziałów piechoty, m.in. w składzie batalionu piechoty Armii Czerwonej zabrakło kompani ciężkich karabinów maszynowych (s. 155) oraz niektóre szczegółowe ustalenia, np.: „Samoloty były stare i bardzo zużyte. 7 samolotów I-16 zostało wyprodukowanych w 1936 r., a pozostałe w 1937 r.” (s. 184). To duże uproszczenie, należało przedstawić podstawowe dane samolotów myśliwskich I-16, porównać je z najnowszymi samolotami Luftwaffe i w ten sposób wykazać że reprezentowały one płatowce wcześniejszej generacji.

Rozdział trzeci pt. *Plany, siły i środki stron w przededniu operacji „Barbarossa”* został podzielony na trzy podrozdziały i również zawiera wartościowe ustalenia. W podrozdziale pierwszym Autor kompetentnie scharakteryzował województwo białostockie jako teren przyszłych działań wojennych, w drugim plany i potencjał Grupy Armii „Środek” Wehrmachtu, natomiast w trzecim podrozdziale możliwości bojowe Zachodniego Specjalnego Okręgu Wojskowego Armii Czerwonej. Dobrą decyzją Doktoranta było zamieszczenie ważnych danych, charakteryzujących możliwości przeciwników, w tabelach oraz przygotowanie mapy dyslokacji Armii Czerwonej w województwie białostockim 21 czerwca 1941 r. (s. 298). W niektórych kwestiach szczegółowych można polemizować z Autorem: szerszego wyjaśnienia wymaga problem stosunku mieszkańców województwa białostockiego różnych narodowości (Polacy, Białorusini, Żydzi) wobec sowieckiego okupanta (s. 245), czy stwierdzenia: „Zajęcie przez Rosjan Besarabii ...” (s. 247) oraz „Już latem 1940 r. Rosjanie przystąpili...” (s. 264). Poprawniej naukowo i precyzyjniej byłoby określenie ZSRR oraz kierownictwo Armii Czerwonej. Stwierdzam brak podsumowań podrozdziałów, natomiast Autor przygotował wartościowe, ale zbyt syntetyczne, podsumowanie rozdziału (s. 305 – 307).

Najważniejszy merytorycznie w recenzowanej dysertacji jest jej rozdział czwarty, który nosi tytuł *Działania bojowe 10. Armii w okresie od 22 czerwca do 2 lipca 1941 r.*, tworzy go sześć podrozdziałów o zróżnicowanej objętości. Autor krytycznie wykorzystał w nim interesujący poznawczo i mało znany materiał faktograficzny w postaci dokumentów aktowych Armii Czerwonej, głównie 10. Armii oraz Wehrmachtu z zasobów archiwów zagranicznych i polskich. W pierwszym podrozdziale Autor przybliżył położenie, możliwości bojowe 10. Armii w ostatnich dniach pokoju i przyczyny zaskoczenia jej dowództwa i żołnierzy agresją Niemiec, w

5

następnym podrozdziale błyskawiczne zniszczenie przez Luftwaffe jej lotnictwa głównie na lotniskach, rzadziej w walkach powietrznych, a w trzecim podrozdziale udanie scharakteryzował przebieg walk Wehrmachtu i 10. Armii w obszarze nadgranicznym. W kolejnym podrozdziale magister Nikołajuk scharakteryzował przyczyny sformowania Grupy Konno-Zmechanizowanej i jej nieskuteczne działania na kierunku grodzieńskim, następnie w podrozdziale piątym przełamanie przez Wehrmacht obrony na lewym skrzydle 10. Armii oraz (podrozdział szósty) przyczyny opóźnienia wydania rozkazu o wycofaniu 10. Armii z województwa białostockiego, nieskuteczne próby jego wykonania, a następnie przebicia z okrążenia oraz rozbicie wojsk 10. Armii przez Wehrmacht na początku lipca 1941 r.

Oceniany rozdział został poprawnie napisany, ustalenia Autora są interesujące od strony faktograficznej, a także skłaniają do głębokiej refleksji o przyczynach szybkiej klęski 10. Armii, w tym z zakresu zasad sztuki wojennej. Z kolei wyjaśnienia wymagają niektóre ustalenia szczegółowe, m.in.: „Nie było tu jednostek zmechanizowanych” – mowa o związkach Wehrmachcie (s. 241-342), czy: „Poległo 204 oficerów i żołnierzy ...” (s. 466). Dodajmy, że armia niemiecka na białostockim kierunku operacyjnym nie dysponowała jednostkami zmechanizowanymi, natomiast w jej składzie były dywizje pancerne i zmotoryzowane, a oficerowie również są żołnierzami.

Zakończenie dysertacji (s. 473 – 487) zawiera wartościowe wnioski z przeprowadzonych przez Autora badań.

Aneksy tworzą cztery zestawienia, istotnie poszerzające treść osnowy. Zawierają: skład dowództwa 10. Armii 11 września 1939 r. (aneks nr 1), skład i dyslokację wojsk 10. Armii 30 maja 1941 r. (aneks nr 2), dowództwo 10. Armii oraz jej związków operacyjno-taktycznych (korpusów) i związków taktycznych (dywizji i brygad) (aneks nr 3) oraz wykaz dowódców, zastępców ds. politycznych oraz szefów sztabu 10. Armii od 11 września 1939 r. do 1 sierpnia 1941 r. (aneks nr 4). Poprawy wymaga numeracja aneksów. Uzupełnieniem treści rozprawy jest też wykaz skrótów, spisy tabel i map oraz jej streszczenie w języku angielskim.

Reasumując rozprawa doktorska autorstwa magistra Jana Nikołajuka stanowi wartościowe studium historyczno-wojskowe, dotyczące działań wojennych 10. Armii Frontu Białoruskiego Armii Czerwonej w kampanii polskiej 1939 r., następnie jej stacjonowania w charakterze wojsk okupacyjnych w województwie białostockim, wcielonym po tzw. „wyborach” z 22 października 1939 r. do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej oraz działań wojennych 10. Armii w pierwszym okresie agresji Niemiec na ZSRR od 22 czerwca do 2 lipca 1941 r., zakończonych jej rozbiciem przez Wehrmacht. Dysertacja charakteryzuje się klarownością konstrukcji i wykładu, jej atutem jest obszerne i krytyczne wykorzystanie przez Autora mało

U

znanych dokumentów aktowych Armii Czerwonej i Wehrmachtu (w mniejszym stopniu Wojska Polskiego w rozdziale pierwszym) oraz wartościowych opracowań naukowych. Trafna okazała się decyzja Autora o ujęciu części szczegółowych danych w 50 tabelach, dobrze powiązanych z tekstem i ułatwiających uporządkowanie treści wykładu. Oceniam, że treść dysertacji jest dobrze powiązana oraz realizuje podjęty w niej problem badawczy oraz wypełnia istotną lukę w dotychczasowych badaniach i uzupełnia działalność naukową Wydziału Historii Uniwersytetu w Białymstoku o bardzo ważny temat.

Obok sukcesów w realizacji złożonego problemu badawczego, w tekście dysertacji widoczne są również mankamenty, do których zaliczam głównie brak podsumowań podrozdziałów i części rozdziałów oraz brak analizy warunków codziennej służby żołnierzy 10. Armii w garnizonach w województwie białostockim do 22 czerwca 1941 r. i ich zadań w systemie sowieckich władz okupacyjnych. Oceniam, że pogłębienia wymaga opis szkolenia bojowego (głównie taktycznego i ogniowego) i specjalistycznego żołnierzy 10. Armii. W rozprawie zabrakło schematów organizacyjnych, których część można pozyskać z dostępnych publikacji oraz fotografii, map i szkiców, ukazujących działania 10. Armii w czasie agresji na Polskę północno-wschodnią w 1939 r., a także ich zbyt mały wybór (jedynie trzy), ukazujących agresję Niemiec na Związek Radziecki w czerwcu i na początku lipca 1941 r. Szczegółowe opisy działań wojennych bez możliwości skorzystania przez czytelnika z map lub szkiców utrudniają analizy działań wojennych 10. Armii w 1939 r. oraz w 1941 r.

Wniosek końcowy

Rozprawa doktorska autorstwa magistra Jana Nikolajuka charakteryzuje się wysokimi walorami merytorycznymi, w znacznym stopniu wzbogaca stan badań nad mało znanym problemem badawczym, dotyczącym dziejów 10. Armii w latach 1939 – 1941 od jej sformowania do rozbicia przez Wehrmacht oraz rozwiązuje skomplikowane zadanie naukowe. Dysertacja stanowi uwieńczenie poważnego wysiłku badawczego jej Autora, który posiada wartościowy dorobek naukowy oraz wiedzę i umiejętność prezentacji wyników własnych badań. Recenzowana rozprawa spełnia wymogi, zawarte w Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z 14 marca 2003 roku.

Wnoszę o dopuszczenie magistra Jana Nikolajuka do dalszego etapu przewodu doktorskiego.

Włodasiewicz